

УДК 913(477): 911.37(477.53)

Джаман М.О., Єрмаков В.В.

Ретроспективні особливості формування системи розселення на території історико-географічного краю Полтавщини

Вступ та актуальність дослідження. Розселення виступає однією з головних форм взаємодії населення та території і має характер суспільно-географічного процесу, тобто, включає в себе аспект динаміки у просторово-часовому вимірі. Сучасні негативні процеси у регіональній системі розселення - зникнення дрібних категорій сільських населених пунктів, скорочення людності решти поселень, порушення природного демографічного балансу, зумовлюють необхідність посилення уваги до основних закономірностей розвитку демогеографічних систем, у тому числі і у ретроспективному плані. У цьому полягає **актуальність** дослідження зазначених питань.

Аналіз досліджень питання. Увага питанням заселення території Полтавщини, формування мережі населених пунктів почала активно приділятися дослідниками ще дорадянських часів. Це роботи М. Арандаренка, П. Бодянського, В. Ляскоронського, Л. Падалки, М. Русова, В. Семенова-Тян-Шанського [1; 12; 17; 18; 23; 25] та ін. Значну кількість матеріалу містять в собі результати земських статистичних досліджень, перелік населених пунктів, складених на основі подвірно-господарських переписів [6; 16; 24; 27], а також спеціальні довідкові видання [13; 20]. Питання розселення на території Полтавщини досліджувалися і сучасними географами М. Логвиним, Ю. Пушміною [10; 19, с. 98] та ін. Безпосередньо ретроспективні аспекти формування поселенської мережі Полтавщини в розрізі окремих історичних періодів аналізувалися у працях археологів, істориків та краєзнавців, присвячених як окремим великим регіонам України, так і конкретно Полтавській області. До них відносяться роботи С. Бессонової, П. Гавриша, А. Гейко, В. Довженка, Ю. Моргунова, В. Посухова [3; 4; 6; 8; 9; 15; 21; 22], та багатьох інших, які склали вагомий доробок у розкритті даних питань. Проте потребує подальшого дослідження діахронічний аспект формування системи розселення історико-географічного краю (ІГК) Полтавщини від початкових етапів утворення постійних поселень. У зв'язку з цим, **метою** даної статті є з'ясування ретроспективних просторово-часових особливостей заселення території Полтавщини та формування її поселенської мережі від найдавніших часів до середини XIX століття.

Виклад основного матеріалу. Ретроспекція формування поселенської мережі як основи екстичної характеристики території повинна охоплювати період від становлення відтворювального типу господарства у добу неоліту, коли виникли суспільно-економічні передумови утворення постійних поселень.

Первинною формою людських поселень виступало сільське розселення, що відображало початковий аграрний характер суспільного виробництва. Тому сільські поселення утворюють специфічне соціоприродне та соціокультурне середовище, систему, якій належить істотна роль у збереженні і відтворенні виробничих ресурсів території, духовного потенціалу населення.

У результаті археологічних досліджень виявляються нові поселення, проводиться їх картографування, визначаються особливості їх топографії, планувальної структури, характер взаєморозміщення, що суттєво уточнює ретроспективну карту території. Порівняння сучасної географії поселень Полтавщини з відповідними археологічними даними дозволяє більш глибоко дослідити питання закономірностей формування поселенської мережі, особливостей окремих етапів заселення і освоєння території. Це, на нашу думку, актуалізує необхідність застосування методів ретроспективно-географічного аналізу зазначених процесів.

На сьогоднішній день Полтавська область відноситься до помірно заселених територій в межах України із пересічною густотою населення $60,9 \text{ чол./км}^2$, поступаючись середньоукраїнському показнику ($86,3 \text{ чол./км}^2$) в 1,4 рази. При цьому розміщення населення по території сучасної Полтавщини характеризується нерівномірністю, що обумовлено впливом історичних та природних передумов. Процес заселення території за останні чотири століття відбувався в напрямку з півночі на південь, що було пов'язано із розташуванням основних центрів розселення на північний захід та північ від сучасної Полтавщини. Цей чинник вплинув на більш високі показники щільності населення у північних районах Полтавського ІГК. Інший напрямок освоєння території пролягав від Дніпровського вододільного плато, де знаходилися більш кращі землі, до долини Дніпра з менш родючими ґрунтами [19, с. 97]. Цей фактор також вплинув на ступінь сучасної заселеності південних та південно-західних районів Полтавщини, які мають меншу густоту населення і кількість поселень.

Сільські поселення сучасної Полтавської області мають територіальні відмінності у середніх показниках людності. У північних районах, що заселялись раніше, переважають великі села, розташовані, як правило, вздовж річок, а у південних районах, заселених пізніше, переважають села середньої людності. Чинник етапності заселення вплинув і на інші екстичні показники. Так, за загальною кількістю сільських населених пунктів райони Полтавщини поділяються на окремі групи, серед яких малопоселенські знаходяться у південній та південно-східній частині області, які у часовому відношенні були заселені пізніше від північно-західних районів. За даними Ю.М. Пушміної середня людність сільських населених пунктів на Полтавщині у середині 90-х років XX ст. склала 394 чол. Найпоширенішими на території області є сільські населені пункти з людністю в інтервалі від 200 до 500 чол., які разом складають понад 45% від загальної кількості сільських поселень, де проживає більше 1/3 сучасного сільського населення Полтавщини [19, с. 98].

Ретроспективний розвиток поселень та їх розміщення на території Полтавщини прослідковується, починаючи з доби палеоліту. Характер заселення

території безпосередньо проявляється у топографії поселень. У таблиці 1

Таблиця 1.

Топографія поселень в межах Полтавського ІГК від найдавніших часів до середини XIX століття [складено за: 2; 26].

Археологічні епохи та культури	Типи археологічних пам'яток	Розташування поселень
Палеоліт	Тимчасові стоянки та окремі місцезнаходження	На різних надзаплавних терасах річок, зручних для проживання палеолітичної людини.
Мезоліт	Стоянки, довготривалі поселення, поховання	Уздовж давніх стариць, на низьких ділянках надзаплавних терас річок, або поблизу озер-стариць, інколи на островах
Неоліт	Постійні поселення, могильники	На підвищених ділянках берегів річок і озер, іноді на мисах борових терас.
Епоха міді	Постійні поселення, могильники, перші укріплення	Підвищені ділянки річкових заплав, борові тераси. Наприкінці епохи - укріплені поселення на високих горбистих ділянках берегів річок.
Епоха бронзи	Поселення, у тому числі укріплені, могильники, оборонні споруди	На дюнных підвищеннях у межах заплав та високих надзаплавних ділянках.
Епоха раннього заліза (скіфи, сармати та ранні слов'янські племена)	Поселення, селища, городища, кургани, могильники	Наприкінці періоду – городища. У скіфів – неукріплені поселення на низьких берегах річок. Селища і городища-на стратегічних висотах правих берегів річок. У ранніх слов'ян - мисові та заплавні поселення, "гніздове" розташування.

наводяться основні етапи формування поселенської мережі Полтавщини та відображається характер розташування людських поселень.

Як свідчать дані таблиці 1, спостерігається концентрація поселень переважно у річкових долинах, яка передавалася до кожної наступної епохи. Подібні особливості топографії поселень залишалися і для XIX століття. Статистичні таблиці розташування населених місць Полтавської губернії дозволяють визначити відсоток населених пунктів, які розміщувалися у межах долин головних річок губернії та чисельність населення у них. Загалом на території Полтавської губернії на середину XIX ст. 46,3% (2085 із 4514) населених місцевостей розташовувалися по 247 великих і малих річках, 21,4% (967) концентрувалися у долинах двадцяти найбільших річок, де проживало 43% (822,4 тис. чол.) населення губернії. 74,6% населення Полтавщини у даний період проживало у населених пунктах, що зосереджувалися у долинах основних річок [18, с.1-109]. Таким чином, спостерігається певна наступність у типах та формах заселення території Полтавського ІГК.

В.П. Семенов-Тян-Шанський, використовуючи розроблені ним зональний та азонний принципи, провів типологію заселення Європейської Росії, за якою територія Полтавщини відносилася до південного долинного типу та долинно-яружного підтипу сільського розселення. При цьому, долинно-яружний підтип південного долинного типу та більш північний увалистий підтип вододільного типу заселення разом вміщували в себе близько 2/3 населення Європейської Росії, складаючи головну вісь слов'янської колонізації на схід [25, с. 35]. Такий характер розселення склався історично під впливом як природних, так і суспільно-

економічних чинників. Спираючись на історико-географічний матеріал, В.П. Семенов-Тян-Шанський пояснював, що особливості розселення у різних частинах Східноєвропейської рівнини пов'язані з водно-волоковою технікою пересування, оскільки річкова сітка та волокни складали головний опорний каркас комунікацій цього регіону, а також з потребами землеробського характеру слов'янської колонізації. Це сприяло концентрації слов'янських поселень як у долинах річок і на високих терасах, так і в межах вододілів. Конкретизуючи це положення, дослідник відмічав, що людина у даному випадку вподібнювалася лісу, який і на крайній півночі, і на крайньому півдні Східноєвропейської рівнини, тяжіє до річкових долин, а у середній її смузі займає вододіли [25, с. 2-3].

Початок первісного етапу формування неусталеної поселенської мережі ІГК Полтавщини відноситься до епохи панування привласнюючого типу господарства. Постійні поселення, які стали основою поселенського потенціалу території, виникли у добу неоліту, що було пов'язано із переходом до відтворювального господарства як передумови осілості.

У наступні епохи подальший розвиток продуктивних сил суспільства, ускладнення його соціальної структури, формування соціальної стратифікації вплинули на характер і напрямки поселенського освоєння території. Так, на початкових етапах епохи міді поселення мали в основному неукріплені характер, зосереджуючись переважно у мисових частинах терас, а також на підвищених ділянках річкових заплав або на високих борових терасах. З кінця епохи спостерігається зміна у топографії поселень, які починають тяжіти до зручних для оборони ділянок, з'являються перші укріплення. Комплекс умов місцевості, що брався до уваги при організації поселень цієї доби, включав високі пагорби, обмежені яругами, та останці корінних плато.

З епохи бронзи відбувалося подальше збільшення кількості поселень, ускладнення їх функціонального типу (звичайні та укріплені поселення) та формування багатоярусності поселенської мережі. Поселення різного типу розташовувалися від низьких річкових і озерних терас чи заплавних підвищень рельєфу до високих ділянок корінних берегів (укріплені городища). З'являється груповий спосіб концентрації поселень. У межах лівобережного Лісостепу з початком епохи бронзи склалися якісно нові природно-економічні та історико-політичні умови існування населення. Різкі кліматичні зміни у бік зростання посушливості, особливо на рубежі II-I тис. до н.е. призвели до зміщення на північ сухостепових ландшафтів, про що свідчить географія пам'яток культур епохи бронзи-раннього заліза (пізньозрубної, білогрудівської, бондарихинської, ранньої чорноліської). Вони тяжіли до великих водних артерій та лісових масивів, які сприяли збереженню вологи у ґрунтах. У межах Полтавщини це, насамперед, заплава Дніпра, лісові масиви у басейнах Орлі та верхів'ях інших річок краю. На інших ділянках ареалу цих культур спостерігалось загальне скорочення населення [3, с. 153]. Зазначені природно-господарські процеси відбилися і на характері формування та функціонування поселенської мережі. Особливо це характерно для поселень пізнішого – скіфського часу. Археологічний матеріал дає підстави виділяти у цей період кілька територіальних груп концентрації скіфських старожитностей, серед яких у межах Полтавщини знаходилися Посульська та Ворсклинська групи [2, с.62]. У свою чергу, у межах цих ареалів є підстави виділяти окремі поселенські зони, або кущі, – місця концентрації поселень та пов'язаних з ними пам'яток [4, с. 117; 8]. Особливості такого розміщення поселень

скіфської епохи пояснюються комплексним впливом природних та соціально-економічних чинників. Зокрема, простежується зв'язок між типами ґрунтів, рельєфом місцевості та напрямками комунікацій. Переважна більшість як курганів, так і поселень розміщена у смугах з переважанням опідзолених чорноземів і темно-сірих легко- та середньосуглинистих ґрунтів, що оточували масиви з лісовими ґрунтами. Ці ґрунти входять до системи трансформацій типових чорноземів у процесі періодичної зміни лісової та лучно-степової рослинності при істотній ролі антропогенного чинника, який сприяв утворенню ще у до скіфський період смуги остепнених пасовищних луків поблизу поселень та зведення лісових масивів. Відповідно до локалізації цих типів ґрунтів тут існувала і найбільша кількість поселень, вузли скупчення яких були приурочені до розчленованих місцевостей у басейнах Ворскли, Псла і Сули [4, с. 119-120]. Господарською основою цих поселень були як землеробство, так і осіле пасовищно-відгінне скотарство у сукупності із ремісничою діяльністю. Крім того, вони виконували функції контролю торговельних шляхів, видобутку і обробки металеві сировини, збирання данини із сусідніх племен, особливо у Посульському осередку. Ця ситуація відображує поступове становлення різних форм економічного симбіозу прийшлого кочового та місцевого осілого землеробського населення, про що може свідчити аналіз закономірностей просторового розміщення ранньоскіфських курганных поховань та окремих поселень на території лісостепового Лівобережжя. Так, за останніми висновками дослідників [3, с. 151; 4, с. 116], спостерігається майже повна відсутність курганів цього періоду у ряді традиційно землеробських районах лісостепу і значна концентрація їх на північних кордонах лісостепової зони. Така ситуація є наслідком загальних закономірностей розселення ранніх кочівників-носіїв культури скіфського типу у Східній Європі, які полягають у локалізації курганных пам'яток переважно у вузлових стратегічних пунктах контролю над економічним життям підкорених територій. Співіснування в межах одного, або сусідніх регіонів землеробського та кочового населення супроводжувалося захопленням частини земель, зокрема, кращих пасовищних угідь, а також, найчастіше, влаштуванням зимовищ, судячи із локалізації великих курганных могильників на певній відстані від осілих поселень [3, с. 151]. Отже, кліматичні коливання на ранніх етапах розвитку відтворювального господарства суттєво впливали на формування господарсько-культурних типів. Починаючи з епохи бронзи у межах лісостепу найбільш вірогідним слід вважати співіснування регіонів переважно землеробської спеціалізації та регіонів з розвиненим скотарством, які в усі часи були місцем тяжіння рухливих скотарів, особливо у періоди максимуму посушливості. Але при цьому слід зауважити, що характер співіснування кочового скотарського та осілого землеробського населення, їх почергове домінування залежали від рівня соціально-економічного розвитку та інтегрованості відповідних спільнот.

Починаючи з епохи раннього заліза (кінець II - початок I тис. до н.е.) спостерігається подальше ускладнення поселенської структури території та її екстичних характеристик. Підтвердженням цьому є те, що у період Київської Русі у процесі формування системи функціональних типів поселень, приурочених до певних топографічних умов місцевості, відбувалося поширення групових ("гніздових") форм розселення, поступове просування слов'янського населення на лісостепову зону, заселення басейнів Сули, Псла, Ворскли та їх землеробське

освоєння. Інтенсивний розвиток слов'янських поселень у басейні цих річок припадає на останню чверть I тис. н.е. і пов'язаний з племенами літописних сіверян - носіїв роменської культури. Роменські поселення проіснували у східній частині сучасної Полтавщини до початку XI століття. У XII - XIII століттях, з просуненням давньоруського населення у межі Дикого поля, знову відроджується частина поселень роменської культури. Найбільш компактним ареалом розміщення поселень на території Полтавського ІГК у цей період була посульська ділянка південно-східного кордону держави. Вона являла собою цілу систему укріплень різної величини, ієрархічного рангу та функціонального призначення. Ю. Моргуновим виділено кілька функціональних типів укріплених городищ у межах цієї лінії, для яких були характерні особливості у розташуванні відносно елементів ландшафту та об'єктів господарювання [15, с.95-109]. Так, найбільші за розмірами городища (площею від 1,6 до 2,5 га) являли собою сторожові фортеці міського типу, центри адміністративних одиниць-волостей, пов'язаних із освоєнням державної території. Ці опорні пункти військово-адміністративного призначення почали виникати наприкінці XI ст., у період формування території Переяславського князівства, а найраніші з них на кінець XII ст. наблизились у своєму розвитку до типу "молодшого міста" давньоруських літописів. Група середніх за розмірами городищ (0,7-1,0 га) у своєму розташуванні не залежала від попередньої групи, а тяжіла до стратегічно важливих точок кордону та комунікацій у глибину руських територій. Ці укріплення виникали на першому етапі будівництва лінії кордону з кінця XI ст. на місці великих відкритих поселень. І, нарешті, група малих городищ (0,15-0,4 га) являла собою універсальні, економні при зведенні оборонні споруди сільського типу, які не підлягали чіткій прив'язці до топографічних характеристик території і відзначалися широкою функціональною адаптивністю до різних військово-господарських потреб. Ці поселення будувалися у безпосередній близькості до більших городищ та серед значного скупчення відкритих сільських поселень, а їх оборонні функції не були розраховані на захист від великого професійного війська. Серед них можна виділити такі індивідуальні типи, як маєтки-замки союзних торків, дозорні пункти, застави для захисту окремих переправ, а також укріплені феодалські дворища як центри певної сільськогосподарської округи. Крім цього, слід звернути увагу на відмінність у розташуванні укріплених маєтків торків у ландшафтному відношенні. Локалізуючись на магістральних шляхах половецьких нападів на Русь, вони водночас були відтягнуті углиб від лінії кордону поблизу інших укріплень. При цьому більша їх частина тяжіла до мало-водних пасовищ серед слабо засолених ґрунтів, придатних тільки для випасу худоби [15, с.105; 9, с.9-10]. Територія на схід від посульської укріпленої лінії мала характер широкої перехідної смуги між володіннями кочівників та землеробсько-промисловим населенням, яке в окремі періоди просувалося до басейну Ворскли, утворюючи там невеликі тимчасові поселення. Цей процес тривав і після виділення Переяславської землі у самостійне князівство.

У середині XIII ст. Полтавщина, разом із всією Переяславщиною, зазнала руйнівного впливу монголо-татарської навали. Її наслідком став економічний занепад краю, що відповідно позначилося і на системі розселення. Відбулося значне скорочення чисельності населення, зникнення багатьох поселень, трансформація їх типів відповідно до зміни структури господарства. Ця територія до кінця XV ст. в основному залишалася перехідною смугою між землеробським

та скотарським населенням. Ще у XIX ст. в історичній науці утвердилася думка про відсутність на території колишньої Переяславщини будь-якого осілого населення у післямонгольський період. У сучасних дослідженнях більш схильні вважати, що певна частина поселень існувала, зберігаючи традиції та адаптуючись до нової несприятливої ситуації [21, с. 79-81; 22, с. 28].

Новий етап інтенсивного формування поселень на території Полтавського ІГК припадає на пізні середньовіччя. Розвиток поселенської мережі тут був обумовлений соціально-економічними процесами XIV-XVI століттях у Литві та Речі Посполитій, а феодалні відносини посприяли початку поступової реколонізації суміжних із "Диким полем" територій, яка відбувалася у формі вільної народної та магнатсько-шляхетської колонізації. На початку XVI ст. землі по річках Сулі, Супою та Пселу з притоками були "уходами" Черкаського та Канівського староств, заселення яких йшло поступово шляхом вільного переходу з південного заходу із задніпрянських районів. Нове населення поступово переходило від рухливої промислової діяльності до землеробства, поселяючись селами та хуторами.

З другої половини XVI ст. почалося швидке зростання магнатського землеволодіння за рахунок просування на наддніпрянські землі, які до цього фактично освоювалися селянами та козаками. Важлива роль у цьому процесі належала діяльності князів Вишневецьких. До їх володінь, що постійно розширювались, у першій половині XVII ст. входило понад 50 міст і містечок, велика кількість дрібних населених пунктів, у яких налічувалося майже 40 тисяч господарств із 150 тисяч чоловік залежного населення [14, с. 173]. Адміністративно територія Полтавського ІГК відносилася до Черкаського та Переяславського староств Київського воєводства. У лівобережній частині Черкаського староства площею понад 200 миль², яка охоплювала територію від гирла Сули по нижню течію річок Сули, Псла і Ворскли до гирла Орілі й Самари, за даними на 1625 рік [20, с.968] було 3 міста і понад 40 сіл та хуторів. У межах Переяславського староства площею близько 330 миль², до якого входили райони басейнів річок Трубіжу (Березані), Супою, Удаю і Сули, у той же період налічувалося 6 міст і містечок, 65 сіл, близько 1300 димів із загальною чисельністю населення 7,8 тис. чол. [20, с. 645]. Про населення Полтавського краю протягом XVI – першої половини XVII століття свідчить також карта України французького інженера Г. де Боплана, на якій у межах сучасної території області позначено понад 300 поселень різного типу: міста, села, слободи [5; 12].

Отже, починаючи з другої половини XVI століття, спостерігається поступове збільшення кількості населених пунктів, згущення поселенської мережі та формування окремих розселенських ареалів, які чітко локалізуються у територіально-часовому вимірі. Ці процеси відображали слов'янську реколонізацію земель колишнього Переяславського князівства, завершення активної фази якого у межах Полтавщини припадає в основному на кінець XVIII та першу половину XIX століття (рис. 1).

Аналізуючи картосхему (рис. 1), ми можемо зробити висновки, що процес нового заселення і землеробського освоєння території ІГК Полтавщини відбувався у загальному напрямку із північного заходу на південний схід по ходу пересування політичного кордону Речі Посполитої, а потім і Російської держави з Кримським ханством. Основна маса сучасних сільських поселень Полтавщини почала утворюватися з кінця XVI – першої половини XVII ст. внаслідок

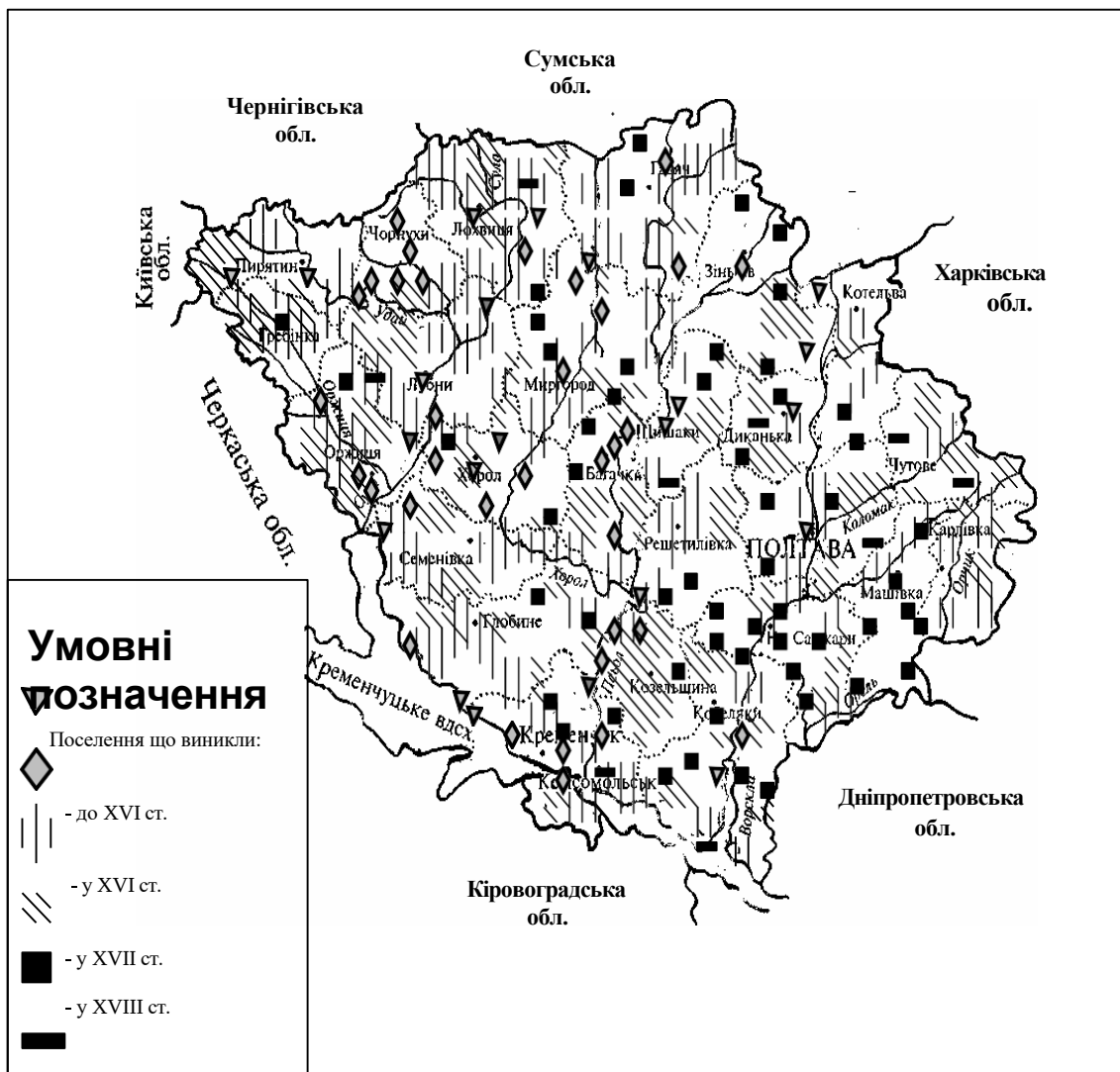

Рис. 1. Поселенське освоєння території Полтавського історико-географічного краю.

селянсько-козацької колонізації, що відображено також у топоніміці назв цих населених пунктів. Так, у структурі семантичних категорій ойконімів Полтавщини, великий відсоток назв особовоіменного походження, зокрема, пов'язаних з іменами та прізвищами засновників чи власників поселень. Хронологічний пласт поселенських топонімів XVII-XVIII ст. дозволяє виділити дві групи назв, що відображують особливості розвитку феодального господарства. Наприклад, назви окремих сіл зіставляються з прізвищами представників козацької старшини, що належали їм на правах повної власності (Абазівка, Гожули, Жуки, Іскрівка, Кочубеївка, Пушкарівка, Яківці та ін.). Категорія умовного (рангового) землеволодіння відобразилася у таких назвах, як Обознівка, Писарівка, Сотниківка, Судіївка, Хоружівка та ін. [7, с. 7-9].

У відповідності до мети даної статті, у реколонізаційний період історії Полтавщини ми виділили наступні просторово-часові ареали zalюднення її території (табл. 2).

Таким чином, у період від XVI до XX століття спостерігалось поступове розширення первинного північно-західного ареалу розселення за рахунок переміщення поселень у східному та південно-східному напрямках у долини річок

Таблиця 2.

Просторово-часові ареали залюднення території ІГК Полтавщини

№	Ареали розселення	Територіальне поширення	Час формування	Суспільний зміст розселенських процесів
1.	Північно-західний долинний ареал основного розселення	Басейн Сули та її приток Удаю, Многи, Оржиці	XVI ст.	Селянсько-козацька колонізація та формування польського магнатського землеволодіння.
2.	Ареал спорадичного долинного розселення	Верхня, середня і частково нижня течії Псла, Хорола, Грунь-Ташані та у долині Дніпра.	XVI ст.	Селянсько-козацька колонізація та формування польського магнатського землеволодіння
3.	Центральний долинний ареал	Басейни Псла, Хорола, Говтви, Грунь-Ташані, Ворскли, Мерли, Коломака, Тагамлика, Орлі, Орчика	XVII ст.	Селянсько-козацьке та (з др. пол. XVII ст.) козацько-старшинське освоєння території. Розширення північно-західного ареалу у південно-східному напрямку та збільшення його поселенської наповнюваності
4.	Східний ареал долинно-вододільного розселення	Східна частина Полтавщини, переважно вододільні рівнини Псла-Ворскли та Ворскли-Орлі	XVIII ст.	Поміщицька колонізація чорноземної смуги та частково оборонне будівництво на Українській лінії. Ущільнення поселенської мережі попередніх ареалів
5.	Південно-західний ареал розселення	Придніпровська терасова низовина між Хоролом, Пслом та Дніпром	XVIII ст.	Утворення нових поміщицьких маєтків у межах вододілів та другорядних річок
6.	Південно-східний переважно вододільний ареал	Територія південно-східних повітів Полтавської губернії	XIX ст.	Подальше утворення дворянських маєтків та освоєння залишків корінних формацій лучних та різнотравно-ковилових північних степів
7.	Осередкове розселення	По всій території Полтавщини	XX ст.	Господарські процеси індустріальної економіки. Ущільнення поселенської мережі у межах існуючих ареалів

Говтви, середньої та верхньої Ворскли з притоками Мерлою, Коломаком, Тагамликом, долини Орлі з Орчиком, Берестовою, а також за рахунок збільшення поселенської наповнюваності території основного ареалу розселення XVI століття у басейні Сули, Хоролу, Псла і долини Дніпра. Це відобразилося в інтенсивному освоєнні усієї східної та південно-східної частини краю, а також поширенням поселень на вододіли до дрібних річок та балок. Особливо це було характерним для періоду столипінської аграрної реформи з утворенням додаткових поселень хуторського типу.

У кількісному виразі співвідношення у часі виникнення поселень Полтавщини з XVI по XX століття має наступний вигляд. За нашими підрахунками із загальної кількості основних сучасних сільських населених пунктів (враховувалися тільки центри сільських рад без суміжних сіл, час виникнення яких міг співпадати із часом появи основного поселення) – 375, у XVI столітті були засновані або уперше згадуються в історичних джерелах, 34 поселення (9,1%). У XVII столітті виникло 146 нових поселень (38,9%), у XVIII

столітті – 128 (34,1%), у XIX столітті – 58 (15,5%), у XX столітті – 9 (2,4%) (рис. 2).

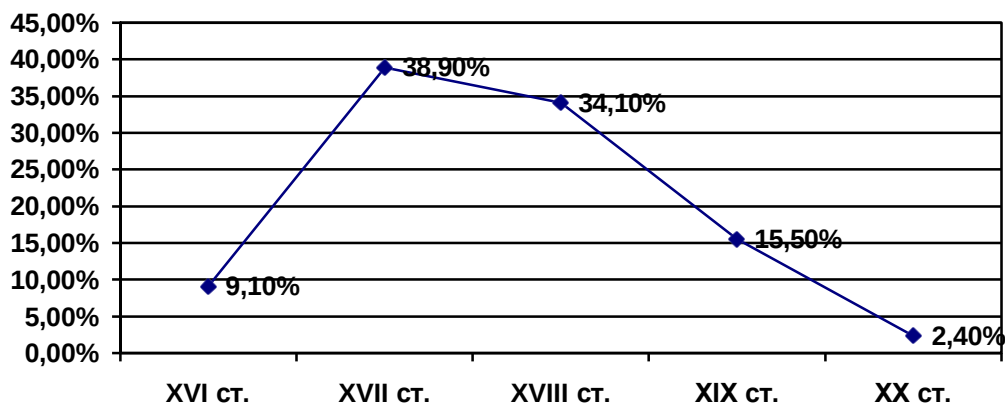

Рис. 2. Темпи освоєння Полтавського ІГК.

Отже, підводячи підсумки аналізу викладеного матеріалу, ми можемо зробити наступні висновки:

1) у післяльодовиковий період із встановленням сучасної природно-ландшафтної зональності і особливо з виникненням відтворювального господарства для території Полтавського ІГК характерною головною рисою положення була порубіжність. Вона діяла протягом усього історичного періоду і мала комплексний природний, господарсько-культурний та політичний зміст;

2) природний аспект порубіжного положення Полтавщини полягав у розташуванні на межі лісостепової та степової природних зон. У межах цих зон проживало населення з різним господарсько-культурним типом життєдіяльності: землеробським, скотарським, осілим, кочовим тощо;

3) політичний аспект, що пов'язаний із першими двома, полягав у існуванні достатньо широкої прикордонної перехідної смуги як арени взаємодії кочових і осілих народів, різних етнічних угруповань. Це знайшло відображення у напрямках та характері формування поселенської мережі на території Полтавщини, обумовивши етапність заселення та основні екістичні показники системи розселення.

Ми виділяємо наступні етапи формування системи поселень Полтавського ІГК: 1) найдавніший (хронологічно від палеоліту до початку неоліту), з пануванням привласнюючого господарства та тимчасовими мисливськими стоянками первісних людей; 2) початковий етап відтворювального господарства (від неоліту до епохи бронзи та раннього заліза), у якому особливе значення має перед скіфський та скіфський періоди; 3) слов'яно-руський етап (від першої половини I тис. н.е. до другої чверті XIII століття), який пов'язаний із активним освоєнням території Полтавського ІГК, появою слов'янської культури та заснуванням Київської Русі; 4) монгольський етап (з другої половини XIII до кінця XV століття), пов'язаний із деструктивними процесами у попередній системі розселення; 5) етап реколонізації (з XVI до початку XX століття), що безпосередньо передував сучасному етапу і характеризувався відновленням та подальшим розвитком поселенської мережі Полтавщини.

1. Арандаренко Н.И. Записки о Полтавской губернии: В 3-х частях. - Полтава: В тип. Губернского Правления. - Ч. 1. - Полтава, 1848. - II+191+1л. нenum.; Ч.2. - 1849. - IV+384+1 л.

нenum.; Ч. 3. - 1852. - 434+44 с. 2. Археология Украинской ССР: В 3-х т. / Гл. редкол.: И.И. Артеменко (гл. ред.) и др. - К.: Наукова думка, 1986. - т. II. Скифо-сарматская и античная археология. - 589 с. 3. Бессонова С. Український лісостеп скіфського часу. Історико-географічна ситуація // Археологія. - 1999. - №1. - С. 148-160. 4. Бессонова С. Деякі закономірності розміщення пам'яток скіфського часу в українському лівобережному лісостепу // Археологія. - 2000. - №2. - С. 116-131; 5. Боплан Гийом Левассер. Опис України, кількох провінцій королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення війн. - Факс. вид. - К.: Наукова думка, Кембридж (Мас.)-укр. наук. ін-т, 1990. - 256 с. 6. Гавриш П.Я. Племена скіфського часу в лісостепу дніпровського лівобережжя (за матеріалами Прип'їлля). - Полтава.: Археологія, 2000. - 232 с. 7. Гейдельберг М. Кілька слів про козацькі топоніми // Тези допов. і повід. 2-ї Полтавської наук. конф. з історичного краєзнавства. - Полтава, 1991. - С. 7-9. 8. Гейко А. До питання про виділення так званих "селищних кушів" на пам'ятках скіфського часу нижнього Поворскля // Археологічний літопис Лівобережної України. - 2002. - №2. - С. 109-113.; 2003. - №1. - С. 109-113. 9. Довженко В.Й. Про типи городищ Київської Русі // Археологія. - 1975. - №16. - С. 3-14. 10. Дудник І.М., Логвин М.М. Працересурсний потенціал Полтавщини: Суспільно-географічний аспект. - Полтава: ППБ МНТУ, 2004. - 163 с. 11. Зінківщина: історичні нариси / Н.М. Баран та ін. - Полтава: ІнтерГрафіка, 2006. - 640 с. 12. Ляскоронский В.Г. Гийом Левассер де-Боплан и его историко-географические труды. - К., 1901. Ч.2. Карты Украины. 13. Історія міст і сіл Української РСР. У 26-ти т. Полтавська область. К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1967. - 1027 с. 14. Місцевий та регіональний розвиток в Україні: Досвід Полтавщини / Київський Центр Ін-ту Схід-Захід; За ред. С. Максименка. -К.: Міленіум, 2001. - 286 с. 15. Моргунов Ю.Ю. Функциональное назначение пограничных городищ Юго-Восточной Руси // Археологические исследования на Полтавщине: Сборник научных трудов. Редкол.: Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Супруненко А.Б. (отв. ред). - Полтава, 1990. - С. 95-109. 16. Описи Лівобережної України кінця XVIII-початку XIX століття. - К.: Наукова думка, 1997. - 324 с. 17. Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение. - Полтава, 1914. - 238 с. 18. Памятная книжка Полтавской губернии на 1865 год / Сост. Н. Бодянский. - Полтава, 1865. - 186 с. 19. Полтавська область: природа, населення, господарство. Географічний та історико-економічний нарис. Вид. 2-е, доп. і перероб. За ред. К.О.Маца / Полтава: Полтавський літератор, 1998. - 336 с. 20. Полтавщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В.Кудрицького. - К.: УЕ, 1992. - 1024 с. 21. Посухов В. До питання про заселення Полтавщини XIV-XVI ст. // Археологічний літопис Лівобережної України. - 1997. - №1/2. - С. 79-81. 22. Посухов В. Римов. Продовження літопису. - Полтава, 1999. - 172 с. 23. Русов М.А. Поселения и постройки крестьян Полтавской губернии. - Полтава, 1902. - 48 с. 24. Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882-1889 годах. - Вып.1. - Полтава. Типо-литогр. И.А.Дохмана, 1900. - 279 с. 25. Семенов-Тянь-Шанский В.П. Город и деревня в Европейской России: Очерк по экономической географии / Под ред. В.О.Струве // Зап. РГО по отд. статистики. - Т.10, вып. 2.- С. 1-212. 26. Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область. - К.: Наукова думка, 1982. - 108 с. 27. Список населенных мест Полтавской губернии. - Полтава, 1912. - 517 с.

The article describes space and time features of settling of historically-geographical area of Poltava region and a settling chain forming starting with the ancient times till XX century.